

Kulturell hegemoni, etnicitet och underordning

Om arbetsstugor i Norrbottens län i början av 1900-talet

Ulf Drugge

Åren runt sekelskiftet 1900 kan för Norrbottens del ses som en brytpunkt i länets historia. Bland folk söderöver betraktades det inte så sällan som exotiskt med dess natursköna vidder och genuina människor, men även som ett civiliseringsobjekt (Sörlin 1988:250ff.). Länet besöktes 1900 av en delegation riksdagsmän som menade att länets ekonomiska potential måste utnyttjas bättre än dittills (Groth 1983:217ff.). Såväl i residensstaden Luleå som centralt i Stockholm fördes diskussioner om att skapa sådana förutsättningar. En liten del av dessa insatser stod arbetsstugurörelsen (fortsättningsvis AR) för, verksam åren 1903–54. En organisation kring denna rörelse utvecklades som en stiftelse med en centralkommitté som förlades till Luleå.

År 1903 igångsattes åtta arbetsstugor i Norrbottens inland och fjällvärld samt i Tornedalen. Efterhand tillkom ytterligare tio, främst i Tornedalen. För att förankra AR lokalt bildades lokalkommittéer på orter där arbetsstugor etablerades. Dessa kommittéer bestod av personer från orten och skulle tjäna som förbindelselänkar mellan AR, arbetsstugan och kommunen där arbetsstugan var placerad. Det är AR, dess lokalkommittéer, arbetsstugor och föreståndarinnor som denna artikel handlar om.

De som startade AR ansåg att det svenska kulturarvet skulle föras ut till materiellt och kulturellt eftersatta barn. Barnen skulle, i enlighet med tidens positiva syn på institutioner (Ohrlander 1991:123), tas från sina hemmil-

jöer och inackorderas på arbetsstugor. Efter genomgången skolgång där var tanken att barnen som goda exempel skulle rycka upp sina föräldrar och andra ur fattigdom och kulturell misär. Ett antal kvinnor, inte så sällan rekryterade inom närområdet, blev anställda som föreståndarinnor på arbetsstugorna. Med det svenska kulturarvet som grund ansåg AR att de skulle förmedla bildning, framtidstro och praktiska färdigheter till de eftersatta barnen.

I artikeln belyses AR i ett norrbottniskt socialt och kulturellt sammanhang. Det innefattar en kampanj där nation och språk skulle vara samstämmigt och där patriarkala drag och etniska kontraster utgjorde väsentliga kännetecken. Artikeln fokuserar på tre teman:

1. AR och de sociala, politiska och kulturella villkoren lokalt.
2. Fattigdomens och språkfrågans betydelser som etniska markörer och som kulturpolitiska utgångspunkter och verktyg för AR.
3. Föreståndarinnan på arbetsstugan och hennes roll inom AR:s verksamhet.

I artikeln presenteras till att börja med teoretiska och metodmässiga utgångspunkter; därefter belyses AR:s framväxt, utveckling och målsättningar innan artikeln fokuserar på ovannämnda teman. I en avslutande diskussion ges, med hjälp av de teoretiska utgångspunkterna, en övergripande analys av AR:s verksamhet från dess start och fram till mitten av 1920-talet.

Teoretiska utgångspunkter

AR verkade i en tid med starka nationalistiska och patriarkala drag. Dessa betingelser gav bestämda ramar för vem som skulle representera AR utåt och med vilka värderingar som AR skulle företrädas. Analysen tar sin utgångspunkt i en kultursociologisk ansats inspirerad av den amerikanske sociologen Norman Denzin. Han betraktar *Cultural studies* som projekt som uppmärksammar de meningsbärande inslag som framträder i olika kulturhistoriska sammanhang, och som, med Denzins uttryck, inte är självvalda av dem som agerar i dessa sammanhang. Kultur innehåller därför inslag som kan ge upphov till meningsskiljaktigheter och till öppen politisk kamp mellan olika sociala kategorier av befolkningen.

Ett centralt forskningsproblem blir att undersöka hur människor med sina kulturspecifika erfarenheter förhåller sig till de kulturella representationer som uppträder i deras omvärld (Denzin 1992:74). I Denzins ansats uppmärksammas även hur de kulturella budskapen mellan olika aktörer förmedlas såväl tekniskt, strukturellt som innehållsligt i skiftande sociala och kulturella sammanhang. Att här anlägga ett *cultural studies*-perspektiv är relevant eftersom den analys som följer berör produktion av meningsbärande kulturella värden, som med etniska förtecken framträdde i sociala, genus-specifika och politiska sammanhang.

Den nationalism, som vid 1900-talets början uppträdde i Sverige och i andra jämförbara länder, tillhandahöll mönster för hur verksamheter skulle bedrivas inom exempelvis skolans, vårdens och omsorgens områden. Därmed angavs vad som borde eftersträvas för att företräda den "rätta" mentala inställningen. Denna hållning gjorde anspråk på tolkningsföreträde gentemot andra uppfattningar, som istället kunde bli föremål för stereotypiseringar (jfr Tuana 1993, Hall 2000:257ff.). Hegemonibegreppet blir därmed analytiskt viktigt. Den hållning som eftersträvades, och som utgjorde en del i en kulturell nationalis-

tisk ordning, föreskrev att aktörer med vissa egenskaper och attribut hade företräden och fick fördelar i jämförelse med dem som uppvisade andra, avvikande, egenskaper och attribut. Vissa kulturella värden och egenskaper blev därmed i praktiken överordnade andra. På så sätt framträdde en kulturell hegemoni, bland annat i form av hierarkier av positioner kring vilka bestämda förväntningar alstrades. Innehåll i och innebörder hos de sociala roller som därmed framträdde ger idag förutsättningar för att förstå hur vissa förmågor och sociala relationer uppvärderades medan andra undertrycktes, vad som skulle eftersträvas och undvikas, och hur man skulle uppträda i representativa sammanhang (Andreasson 2007:35ff.). Hierarkin med sina positioner och förväntningar bildade därmed grundelement i en dominansordning som var bunden till en bestämd tid och ett bestämt rum, i detta fall till en norrbottnisk historisk, social och kulturell kontext med starka patriarkala drag, etniska kontraster, stora skillnader mellan rika och fattiga, mellan kustbygd, inland och fjällvärld samt med filantropi som socialpolitiskt verktyg.

Den uppkomna dominansordningen vidmakthölls genom att både gynnade och missgynnade förväntades agera i samma riktning genom att i sina sociala relationer uttrycka gångbara normer och värderingar (jfr Hirdman 2001). Ett dynamiskt förhållande uppstod därmed mellan över- och underordnade aktörer. Aktörerna kunde givetvis, oavsett position, ifrågasätta sin och andras sociala roller och verksamhet, men oftast accepterade eller bejakade, och därmed reproducerade, både över- och underordnade den rådande kulturella ordningen. Antingen skedde detta medvetet, som del i en strategi, eller omedvetet (Andreasson 2007:38).

Avgränsningar och källor

Den speciella tidsperiod som kommer att behandlas här är delvis strategiskt vald, men

hänger även samman med tillgången på skriftliga källor. Vid sidan av offentligt tryck och AR:s egna publikationer blir brevskrivandet en bit in på 1900-talet en viktig källa för att spegla relationerna mellan över- och underordnade, exempelvis mellan central ledning, företrädare för arbetsstugornas lokala verksamhet och kommunala företrädare. Omfattande brevdiarier för arbetsstugorna finns bevarade och består av brev som AR:s aktörer på lokal nivå sände till AR:s ledning. Bevarad korrespondens från arbetsstugorna och till den centrala ledningen finns i betydande omfattning från 1914 fram till 1925, varefter telefonen mer allmänt kom i bruk. Denna artikel kommer att belysa tidsperioden från AR:s tillkomst 1903 fram till år 1925.

I stället för att skildra arbetsstugorna generellt, kommer artikeln fortsättningsvis att fokusera verksamheten vid två av arbetsstugorna. Kriteriet för val av arbetsstuga utgår främst från arbetsstugornas lokala, sociala och politiska kontexter. AR:s ledning eftersträvade visserligen under hela verksamhetsperioden att arbetsstugorna skulle likna varandra med avseende på inriktning och innehåll; trots detta framträdde tydliga skillnader mellan dem när det gällde verksamhetsformer samt beträffande de sociala kulturella och politiska miljöer som de verkade inom. Av de totalt 18 arbetsstugor som var verksamma, bildar de i Korpilombolo och Tärendö underlag för artikeln eftersom de uppfattades så olika på det lokala planet: Korpilombolo arbetsstuga i övervägande positiva och Tärendö arbetsstuga ofta i negativa termer. Såväl kommunalpolitisk skepsis som ett uttalat lokalt missnöje med verksamheten förekom både i samband med etableringen av arbetsstugan i Tärendö och under årtiondena därefter.

Arbetsstugornas tillkomst

Vilka faktorer låg bakom tillkomsten av arbetsstugorna 1903? Äldre förebilder till arbetsstugorna fanns såväl i utlandet som inom landet

(Kindenberg & Davidsson 1977, Crompton 1997, Olsson 1999). 1902 års lag ”angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn” (SFS 1902:67) underlätade tillkomsten juridiskt genom att den, till skillnad från tidigare lagar, gav möjligheter till att omhänderta barn i förebyggande syfte. Den första målsättningen som formulerades angavs i linje med detta vara fostran till arbete, tillfälle till skolgång och tillgång till närande kost och god fysisk omvårdnad (NLA 1906–07:13f.).

En utlösande faktor bakom arbetsstugornas framväxt var otvivelaktigt de nödår som inträffade i Norrbotten i början av 1900-talet (Nilsson Ranta 2008:80). Historikern Östen Groth omnämner sommaren 1902 som mycket regnfattig. Vintern som följde var kall och långdragen, våren kall, och sommaren ville inte riktigt infinna sig. Detta fick till följd att svältvintern 1902–1903 blev den svåraste i denna del av landet sedan slutet av 1860-talet (Groth 1983:221f.). I anknytning till denna nöd tillsatte regeringen 1902 Centrala Nöd- hjälpskommittén, som fick entusiastiskt stöd av en filantropiskt sinnad, nationalistiskt orienterad elit och en stor del av svensk tidningspress (a.a.:86). I varje drabbad kommun bildades dessutom en lokal kommitté som fördelade hjälpen till nödlidande (a.a.:223, Elenius 2001:216).

Bland personer som bidrog till arbetsstugornas tillkomst framträdde både de med formella maktbefogenheter och nära band till centralmakten, som landshövding och biskop, och sådana som var förankrade i en filantropiskt orienterad elit inspirerade av engelska settlementrörelsen (Alalehto 2001:242), med läroverkslektorn i Luleå Carl Svedelius som den initialt mest tongivande. Efterhand framstod Albert Carlgren, stiftsnotarie vid domkapitlet i Luleå, som AR:s huvudperson i och med att han 1905 tillträdde befattningarna som verkställande ledamot, sekreterare och kassaförvaltare i AR:s centrala ledning.

Arbetsstugorna i den lokala miljön

I ett brev från föreståndarinnan vid arbetsstugan i Korpilombolo, Henrika Onnela, till AR:s centrala ledning finner man en föreställning om Korpilombolo kommun som Sveriges fattigaste (HO:210715). Om detta var en spridd självbild bland befolkningen i kommunen och om detta i sin tur fick till följd att arbetsstugan i Korpilombolo framstod i positiv dager i ett i övrigt negativt socialt sammanhang kan diskuteras. Otvivelaktigt ansåg den kommunala ledningen i Korpilombolo att en arbetsstuga i hög grad bidrog till att bekämpa fattigdomen. Från starten 1903 och decennier framöver gav dess verksamhet inte upphov till några påtagliga misshälligheter mellan vare sig föreståndarinnan, lokalkommitté, kommunala företrädare eller lokalbefolkning. Smärre tvister av mer privat, nyttjanderättslig natur förekom, men dessa kom oftast att tämligen snart biläggas genom enkla praktiska lösningar. Förhållandet inom rörelsen lokalt, dvs. mellan föreståndarinnan vid arbetsstugan i Korpilombolo fram till 1924, Henrika Onnela, och lokalkommittén och dess ordförande under motsvarande period, kyrkoherden i församlingen, Pär Olof Peterssån, var även det genomgående gott. Inga negativa omdömen förekom exempelvis om henne i hans brev till Carlgren. Snarare tycktes relationen dem emellan ha varit närmast kamratlig (HO:1914–1924; POP:1914–1924; Nilsson Ranta 2008:129f.).

År 1925 tillträdde en ny föreståndarinna vid arbetsstugan i Korpilombolo och en överjägmästare riktade strax efter tillträdet anmärkningar på en del förhållanden på arbetsstugan. Trots dessa anmärkningar var Korpilombolo arbetsstuga lokalt och regionalt knappast ifrågasatt. Socialt kan således situationen för dem som verkade på arbetsstugan närmast betecknas som harmonisk både med avseende på relationen mellan föreståndarinnan och lokalkommitténs ordförande och när det gällde arbetsstugans inpassning i lokalsamhället.

Förhållandena för dem som verkade på arbetsstugan i Tärendö var i väsentliga avseenden annorlunda jämfört med dem i Korpilombolo. Redan under igångsättningsfasen ifrågasattes etableringen i Tärendö av kommunala företrädare, och detta motstånd återkom tidvis även åren som följde (Nilsson Ranta 2008:129ff.). I stället för att se arbetsstugan som en resurs för att hjälpa utsatta, fattiga barn, sågs etableringen främst som en möjlighet att undvika att bygga skolor i kommunens mest glesbefolkade delar (a.a.:147).

Förhållandet mellan föreståndarna och ordföranden i Tärendö lokalkommitté, kapellpredikanten Reinhold Wester, var tidvis ansträngt. Dessutom var Wester, som notorisk svenskhetsivrare, i så gott som ständig fejd med kommunstyret i Tärendö, som leddes av dess frisinnade ordförande Albert Henriksson. Allt detta avspeglas i flertalet brev från föreståndarinnorna, Wester och Henriksson med AR:s centrala ledning som gemensam adressat. Relationerna mellan Wester och Tärendös kommunledning kommer till uttryck i följande brevutdrag skrivet av Henriksson till kamreren för AR med anledning av att en ny arbetsstuga i Tärendö byggdes 1916. Självklart skulle lokalkommitténs ordförande övervaka nyuppförandet av stugan, och Henriksson ifrågasatte Westers förutsättningar att genomföra denna uppgift:

Som jag gjort upp med grundläggaren så skulle jag mer än gärna önska, att arbetet blir ordentligt gjort, hvarför jag skulle önska, att någon annan än Wester skulle öfvervaka arbeten. Vi förstår ju mycket väl att han har ju icke det ringaste erfarenhet om dylikt. Ni kan ju fråga af honom, hvem han vill föreslå att öfvervaka detta arbeten. Jag föreslår, att byggmästaren är icke här under tiden grundläggningsarbetet pågår (eller rättare sagt hela den tid) (AH:161008).

Åren 1914–1925 var tre föreståndarinnor verksamma på arbetsstugan i Tärendö, medan en och samma föreståndarinna ju tjänstgjorde

i Korpilombolo under tio av dessa elva år. Skiftena av föreståndarinnor har sina förklaringar. När exempelvis en föreståndarinna tillträdde tjänsten 1915 uppstod problem som sannolikt bidrog till att hon endast innehade den i ett drygt år. Den nytillträdande föreståndarinnan fick nämligen strax efter sitt tillträde anmärkningar av en folkskoleinspektör om bristande hygien på arbetsstugan. Arbetsstugan, då inrymd i en ”provisoriskt uppförd byggnad” (RW:odat.), var illa medfaren redan när verksamheten där inleddes. Wester skulle som lokalkommitténs ordförande övervaka arbetsstugans materiella underhåll. I ett brev till Carlgren urskuldade han sig över sin underlåtenhet att göra detta. Han måste samtidigt medge att barnen badade ”i ett avsågat fotogenfat, att madrassernas omslag utgöras av säckväv /.../ (och att man) under NN:s tid använde barnens tvättfat till diskbaljor – en naturligtvis absolut förkastlig anordning” (RW:150504).

Den materiella standarden på arbetsstugan var fortfarande dålig vid den nytillträdande föreståndarinnans ankomst 1916. Wester meddelade centralstyrelsen att: ”(hon) måste ligga i en av barnens småsängar, som äro små nog redan för barnen” (RW:161006). Andra materiella olägenheter tillkom. När arbetsstugan flyttade till en nyuppförd byggnad, anförde föreståndarinnan i ett brev till AR:s kamrer:

Då jag nu kom hit finns ej en droppe fotogen kvar. För mig är det berättat att målaren använt allt att blanda i taktjärnan. Jag tycker det är underligt att kloka människor i detta fotogenbristens tider kan göra på detta sätt. /.../ Vi äro nu här i fullkomligt mörker (AE:170910).

För de boende på arbetsstugan kunde även vinterkylan inomhus bli svår. Wester anförde att: ”[i] föreståndarinnans rum /.../ lyckades man sällan få upp temperaturen högre än +4 (grader) under de kallaste månaderna, och så mycket bättre var det ej heller i barnens lokaler” (RW:odat.).

De brev föreståndarinnorna i Tarendö

sände till Carlgren präglades ofta av känslor av att inte vara accepterade i sin yrkesroll. Situationen blev tillspetsad när anslag spikades upp runt om i Tarendö tätort skrivna på knagglig svenska, sannolikt med syftet att få anslagen att framstå som tillkomna av någon mindre skolad person från orten. I anslagen stod att arbetsstugorna:

/.../ äro, som jag tror välmenta, men kanske illa hanterade, av föreståndarinnor som jämförelsevis äro endast lättsinniga och något högdragna. Som ha endast lag, intet evangelium för sina små oskyldiga underhavande. Men i stället efter, att ha jagad i säng banen på kvällarna, amställa fästligheter, som ingalunda böra anses passande för en arbetsstuga utan tvärt om (Tarendö-bo:210127).

Sannolikt bidrog anslagen till att ytterligare en föreståndarinna sade upp sig. Hon efterträddes 1922. Kampanjen fortsatte dock en bit in på 1920-talet, och nu med den nya föreståndarinnan som måltavla. Förmodligen sade flera av föreståndarinnorna i Tarendö upp sig som en följd av arbetsvillkoren där. Det gällde de materiella bristerna, frustrationen över arbetsvillkoren och den oro som utvecklades av att ständigt vara ifrågasatt. Detta uttrycktes, om än försiktigt, i föreståndarinnornas korrespondens med AR:s ledning. De stora skillnader i arbetsvillkor som rådde mellan arbetsstugorna i Korpilombolo och Tarendö måste betecknas som uppseendeväckande, inte minst mot bakgrund av den långt drivna standardisering av verksamheterna som AR:s ledning och centralstyrelse eftersträvade, men även eftersom arbetsstugorna geografiskt låg så pass nära varandra att täta personliga relationer utvecklades mellan föreståndarinnorna på de två arbetsstugorna.

Om fattigdomen, språkfrågan och ortsbefolkningen

Att tala om sociala och ekonomiska problem med hänvisning till Tornedalen decennierna efter sekelskiftet 1900 kan knappast beteck-

Korpilombolo arbetsstuga. Okänd fotograf © Stiftelsen Norrbottens Läns Arbetsstugor.

nas som gripet ur luften. Tornedalen bestod vid den här tiden av en socialt och ekonomiskt starkt skiktad befolkning. Något förenklat framträdde dels ett jordägande skikt av hemmansägare, dels ett jordlöst skikt av främst inhysesjon och backstugusittare. Den enda tillgång de jordlösa hade var deras egen arbetskraft som daglönare (Slunga 2000:16f.). Jordbruket vid denna tid ansågs dessutom vara mindre bärkraftigt i Tornedalen än i övre Norrlands svenskspråkiga bygder (Elenius 2001:218).

I en ortodox lutheransk tradition förespråkades saktmod och att känna tacksamhet över sin lott. Sådant präglade, antagligen sedan reformationen, även överhetens förväntningar på hur undersåten skulle förhålla sig till sina existentiella levnadsvillkor (Drugge 1997, 2007:86f.), och gav därför avtryck i hur den regionala och lokala eliten genom århundradena betraktade allmogen i olika delar av landet, inte minst i Norrbottens län. Detta synsätt låg nära det sätt att förhålla sig till fattigdom som framträdde hos en minoritet av befolkningen i Norrbottens finsk- och

samisktalande delar ansluten till den laestadianska väckelsen. Så här beskriver Elenius den laestadianska väckelsens förhållningssätt i detta avseende:

När Laestadius glorifierade ett enkelt och puritanskt levnadssätt var det en anti-materialistisk estetik som på ett utomordentligt konkret sätt kunde förstås av hela befolkningen. Med en sådan estetik förvandlades nödvändigheten till dygd. Fattigdomen blev inte stigmatiserad utan ett visionärt förstadium till himmelriket (Elenius 2001:84).

Väckelsens föreställningar om hur levnadssätt och fattigdom hänger ihop framstår i skarp kontrast till den föreställning med vilken den nationella och regionala kulturella eliten omhuldade utvecklingen av denna landsända. Det laestadianska förhållningssättet till fattigdom, som ju i stor utsträckning liknade den ortodoxt lutherska, framstod givetvis som obrukbart för en kulturell elit som i denna landsända och med dess befolkning såg potentiella förutsättningar till framsteg.

Sedan mitten av 1800-talet var bilden av det fattiga Norrbotten i allmänhet och av det

fattiga Tornedalen i synnerhet väl företrädd i skrift. Historikern Lars Elenius talar i detta sammanhang om en idealbild som fortlevde en bra bit in på 1900-talet (Elenius 2001:216ff.). Bilden av det fattiga, efterblivna Tornedalen, som måste ryckas upp ur sitt armod för att utvecklingen skulle bli verklighet, utnyttjades av en regional kulturelit. Det gäller inte minst för dem som, likt Svedelius och Carlgren, hade behov av att peka på bevekelsegrunder som gjorde en statlig finansiering av AR:s verksamheter möjlig. Arbetsstugornas tillkomst lanserades därför inledningsvis huvudsakligen som ett välgörenhetsprojekt. I arbetsstugan gavs mat, kläder och omvårdnad till barnen för att avhjälpa deras nöd. Därmed blev fattigdomen i Norrbotten, och främst i Tornedalen, den omständighet som gav staten starka incitament att finansiera verksamheten vid arbetsstugorna, och detta för lång tid framöver (a.a.:216). Dessutom bidrog bilden av den efterblivna landsändan till att frivilliga insatser via donationer fortlevde även när den akuta nöden avtog efter 1900-talets första år. De statliga bidragen utgjorde dock ryggraden i finansieringen av AR:s verksamhet.

Negativa synpunkter om Norrbotten och dess befolkning återfinns i uttalanden av såväl dåtidens kulturella elit som av dem som initierade AR eller utgjorde AR:s lokala representanter. Den finsktalande befolkningen kunde t.o.m. framställas som förvildad och i avsaknad av förmåga att följa den samhällsutveckling som landets övriga befolkning tog del av (Wiklund 1895), och det finska folklynnnet omfattade brister i organisationsförmåga och en slapp känsla för samhällsordning (Nordenstreng 1919:15). Den inom AR:s inledande fas inflytelserike gymnasieliktorn Carl Svedelius beskrev de norrbottniska s.k. finn- och lappmarkssocknarna i termer av ”armod, okunnighet och försöfnig” (Sv. *Lärartidning* 1903: 3:46).

Bland AR:s lokala representanter återfinns frekventa negativa omdömen om Tornedalen,

bland annat i brev från den i Täreändö verkssamme Wester till Carlgren. I dem dryftades skiftande frågor, av vilka språkfrågan och rasbiologiska spörsmål engagerade honom mycket. I ett av breven uttalar sig Wester på detta rättframma sätt om befolkningen:

Det förtjänar kanske framhållas, att dr. Gernandt yttrade, att hela befolkningen i finnbygden är degenererad – överallt möter man tuberkulosen eller andra sjukdomssymptomer, som tyda på en försvagad fysik. Å arbetsstugorna borde, enligt min mening, intagas endast fullt friska barn, av vilka man kan hoppas något för framtiden såsom bärare av ett nytt släkte (RW:150303).

Av brevet framgår att Wester ingalunda var ensam om sådana omdömen. Han måste dessutom känna att hans resonemang föll i god jord hos AR:s ledning. Annars skulle han knappast ha uttryckt sig på detta sätt. Att hans uppfattning hade rent rasbiologiska utgångspunkter och att en av hans källor var den kände rasbiologen Herman Lundborg, framgår av följande synpunkter i ytterligare ett brev Wester skrev, tydligen senare samma dag som det ovan kommenterade:

Med dagens post insänder jag de sedvanl. Rapporterna jämte ett litet yttrande i anledning av dr. Gernandts besök å ”stugan”. Det skall bli intressant att i sinom tid få del av Docent Lundborgs undersökningsresultat angående bl. a. Folkhälsa och rasbeskaffenheten här i finnbygden – Det vore väl, mycket väl, om vederbörandes insigt därigenom väcktes så att något bleve gjort för att rädda folket från degeneration (RW:150303).

Utöver detta dryftade han sin vanmakt inför att behöva vara stationerad i Täreändö. Så här negativt klagade han över sin situation:

Ack, denna finnbygd är ett bihang som kan vålla huvudbry och besvär för mer än en, som måste ha med densamma att göra. Och som främlingar i främmande land måste man känna sig. Skulle man känna sig dömd att stanna här för all livstid, vet jag inte om man till slut skulle bli fullt ansvarig för små gärningar. Jägmästar Westerberg i Pajala sköt sig ju i förtvivlan att nödgas vända åter dit efter en tids vistelse i Stockholm. Hittills

har jag hållit mej uppe och bevarat min andliga vigör och sinnets spänstighet – någorlunda, men jag har hela tiden levat på en förhoppning att en gång få återvända till fäderneslandet och åter höra mitt kära modersmål och själv få tala detsamma med mina medmänniskor. /.../ Här i Tarendö vill jag på inga villkor stanna – jag har fått nog av de stolta, dumdryga bönderna och deras ”visdom”, som de föra fram på stämmorna /.../ (RW:150214).

Negativa omdömen om lokalbefolkningen smittade antingen av sig eller fanns redan bland några föreståndarinnor. Exempel på detta finner man i deras korrespondens med AR:s ledning, inte minst i Henrika Onnelas. När en ny arbetsstugubyggnad skulle uppföras 1913 i Korpilombolo, engagerades en byggmästare från annan ort som föll Onnela i smaken. Hon passade i ett brev till AR:s kamrer på att jämföra honom med ortsbefolkningen, en jämförelse som inte föll väl ut för ortsbefolkningen:

/.../ Byggmästaren arbetar sjelf jemte med och nästan alltid springer både till sågen och ikring där det behöfs för arbetsstugans räkning, han är vist en mycket präktig arbetsledare, Korpilombolo borna får se huru det skall gå undan med arbetet, dem är vana att dra benen efter sig och söla med allt i flere år /.../ (HO:130509).

Fremst reagerade dock föreståndarinnorna på fattigdomen i Korpilombolo. Så här uttryckte sig Onnela i sin konfrontation med den: ”Jemt har vi dem som ber om kläder fattiga till höger och vänster” (HO:140410), som hon beklagade sig i ett brev till Carlgren. I ett annat till samme adressat skrev Onnela att:

/.../ fattiga menniskor har mycket svårt att reda sig, flere familjer med många barn har nästan ingenting att äta ingen potatis och brödet slut inga gryner ingen mjölk, di får icke mjölk säga dem om di än skulle betala huru mycket som helst, vi har ju ändå fått mjölk så att vi kunnat reda oss (HO:180526).

När lokalbefolkningen uppvisade tacksamhet över arbetsstugans verksamhet noterades detta noga. Efter att några av barnens föräldrar besökt arbetsstugan, kommenterade Onnela deras reaktioner: ”Föräldrarna har varit och

titta på dem och riktigt gret en mor af glädje att flickan fick komma hit. /.../ [E]ndel bönder tycker att barnen har det nästan för bra som får sofva i så trefliga och fina sängar, men alla barnens föräldrar äro så glada /.../” (HO:141109). Uttryckte man i stället kritik, var Onnela inte längre nådig i sina omdömen:

/.../ [N]og får man höra så mycket, fastän man försöker sitt bästa, barnen äro bättre än föräldrarna /.../. [J] a, endel föräldrar äro så otacksamma och tror bara att det är föreståndarinnorna som äro orättvisa och stygga med barnen, och unnar dem icke mat så mycket dem äter. Ingen af föräldrarna har kommit till mig och sagt något, men pratar åt våra barn och vill förstöra dem också, och sjelfva har dem nästan inget mat, menniskorna har blifvit bortskämda med all hjälp och godhet både från länsstyrelsen och styrelsen för arbetsstugor /.../ (HO:171030).

I själva verket låg Onnela med sina kommentarer om arbetsstugubarnens föräldrar väl i fas med tidsandan, som såg barnen som oskyldiga offer, medan föräldrarna betraktades som moraliskt ansvariga för hur barnen betedde sig (jfr Sundkvist 1995:62, Ohrlander 1991:125ff.).

Fattigdom och de mer eller mindre rasbiologiska argumenten om den finsktalande befolkningen i Norrbotten kom i allt väsentligt att sammanfalla med diskussionen om hur språkfrågan skulle utvecklas i denna del av landet. Här spelade den laestadianska väckelsen, enligt Lars Elenius, en inte obetydlig roll. Kulturellt gick nämligen denna väckelses sätt att förhålla sig till fattigdom som företeelse, enligt honom, att länka till väckelsens förhållningssätt i språkfrågan. Finska språket hade en viktig roll inom väckelsen. Det var väckelsens talade finska som utvecklade en stark gemenskap med intressanta etniska undertoner, menar Elenius. Han anger t.o.m. finska som laestadianernas ”lingua sacra” och påpekar att “[l]aestadianismen formade en religiös gemenskap som till stor del sammanföll med en nationsöverskridande etnisk gemenskap bland samer och de finskspråkiga i Sverige, Norge och Finland” (Elenius 2001:91).

De flesta arbetsstugorna etablerades i bygd-er där tornedalsfinska, meänkieli, talades, och fortfarande i stor utsträckning talas, till vardags. Detta gäller även de som denna artikel fokuserar på, de i Korpilombolo och Tarendö. Det finns därför anledning att göra en kort historisk resumé över språkfrågans utveckling i Tornedalen.

När riksgränsen längs Torne älv fastställdes 1809 och skiljde Sverige från ryska storfurstendömet Finland, var socknarna längs Torne älv och vissa angränsande områden kulturellt tämligen enhetliga med bland annat en finsktalande allmoge och en liten svensk- eller tvåspråkig överhet. Finskan hade ett antal decennier därefter en erkänd ställning i svenska Tornedalen.

Den första folkskolestadgan 1842 fick litet gensvar i Tornedalen. Haparanda fick visserligen sin första folkskola redan 1854 medan Pajalas första tillkom 1869 (Groth 1983:229). Dispenser om att uppskjuta byggandet av folkskolor beviljades flera kommuner med finsktalande befolkning, vilket ytterligare fördröjde genomförandet av folkskolereformen. Myndigheterna lade skulden för denna fördröjning på det finska språkets starka ställning (Kenttä & Weinz 1968:3).

På 1870- och 80-talen igångsattes en assimilerings- eller försvenskningsskampanj utifrån devisen: ett språk – ett folk – en kultur. Denna kampanj innehöll tidigt idéer om att befolkningen i Tornedalen var underlägsen den rikssvenska och att språket man talade var mindervärdigt det svenska (Slunga 1965:32, 48). Att sådana kampanjer låg i tiden förstår man av att motsvarande kampanj vid samma tid och med liknande socialdarwinistiska förtecken inleddes i Norge (Eriksen & Niemi 1988:37). Inför den svenska kampanjen anfördes dels säkerhetspolitiska motiv, dels togs även kultur- och kyrkopolitiska motiv upp som motvikt till den starka finsknationella rörelsen man tyckte sig se på andra sidan riksgränsen. Biskopen i Härnösand Lars Landgren och,

efter utbrytningen 1904, biskopen i Luleå stift och tillika riksdagsmannen Olof Bergqvist, engagerade sig starkt i språkfrågan. Bergqvist tillhörde dem som i riksdagen hävdade frågans säkerhets- och försvarspolitiska koppling (Groth 1983:232, Elenius 2001:219).

Som led i den av kyrka och stat bedrivna försvenskningsskampanjen erbjöd staten 1888 kostnadsfria folkskolor, s.k. statsskolor, till kommunerna i Tornedalen under förutsättning att skolorna genomförde undervisning uteslutande på svenska (Slunga 1965:165). Dessa statsskolor hamnade företrädesvis på orter där både finska och svenska talades, eftersom avsikten med placeringarna var att skapa s.k. språkbarriärer som skulle stoppa finskans vidare spridning i Sverige (Elenius 2001:167). Även etableringen 1899 av en svenskspråkig folkhögskola i Matarengi sågs i detta sammanhang som ett ”bålverk för svensk odling” (Winsa 1997). Finskan som talat språk kom därmed att ytterligare kringskäras genom att förbjudas såväl i skolan som i andra sammanhang. Med dessa och liknande språkpolitiska steg (se Elenius 2006:192–200) var tanken att understryka tornedalsfinskans förment låga status (Tenerz 1963:3, Slunga 1965:59, Winsa 1997).

I den nationalistiskt präglade debatt som rörde Norrbottens finnbygd, och som pågick en bit in på 1900-talet, framhölls inte längre språkfrågan med samma emfas som före sekelskiftet 1900. I stället utnyttjades socialdarwinistiska och rasbiologiska argument alltmer. Man hävdade exempelvis att efterblivenheten och den bristande initiativförmågan hos befolkningen i denna landsända var en följd av att det finska och svenska arvet hade blandats (se Klockare 1982:32). En offentlig utredning, den 1921 presenterade s.k. finnbygdsutredningen, utgick tämligen öppet från detta förhållningssätt, samtidigt som man i den hävdade att befolkningen i Tornedalen var mogen att undervisas enbart på svenska (jfr Winsa 1997).

Trots att språkfrågan minskade i betydelse i debatten om Norrbottens framtid, skedde bara något år efter arbetsstugornas tillkomst en förskjutning av motiven som man angav för deras verksamheter. Från att ha varit bistånd mot fattigdom och akut nöd innehöll motiven alltmer inslag om att tillgodose nationell och medborgerlig fostran. Denna förskjutning av AR:s mål inträffade samtidigt som finansieringen av verksamheten gick från att vara välgörenhetsbaserad till att genom statligt stöd alltmer bli en del av det svenska skolväsendet (Elenius 2001:215).

Arbetsstugornas verksamhet fick dock inte stå helt oemotsagd under de tre första decennierna. Av de, trots allt fåtaliga, kritiska invändningar som riktades mot AR kan följande nämnas: en konsulent vid Svenska Fattigvårdsförbundet, Lars Barkman, riktade, efter en rundresa i Norrbotten 1915, en hel del kritik mot hur de stora och allt högre skolanslagen för arbetsstugornas undervisningsverksamhet motiverades av AR:s ledning. Hans kritik gick helt enkelt ut på att diskrepansen mellan propaganda och verklighet var orimlig och att den fortlöpande undervärderingen av befolkningen i Tornedalen var vilseledande. När Barkman jämförde skolsituationen i de kommuner där arbetsstugor var etablerade med resten av länet, fann han att den var av sådan standard att den helt enkelt inte motiverade förhöjda statsanslag (se Elenius 2001:220f., Slunga 2000:51ff.).

I reglementen och i andra skrivelser framträdde språkfrågan inom AR explicit först under 1920-talet (Elenius 2001:224). Kraven på att tala svenska på arbetsstugorna blev därmed särskilt stark under detta årtionde, beroende på att kyrkan med dess företrädare i AR, Albert Carlgren, ihärdigt hävdade svenskan som enda tillåtna språk på en arbetsstuga (Lundemark 1980:191). Hur språkfrågan sköttes på arbetsstugorna vid denna tid ger saklig grund för att hävda att arbetsstugorna de första decennierna in på 1900-talet utvecklades till institutioner

för försvenskning av det finskspråkiga Tornedalen (jfr Elenius 2001:222ff.).

Eftersom det var svenskheten som skulle förmedlas i skolundervisningen, enligt svenska skolförordningar, återverkade detta inte bara på vad man undervisade om på en arbetsstuga. Hur man de facto hanterade språkfrågan var nämligen ofta synnerligen stelbent och okänsligt. Förbudet för en skolelev i denna del av landet att tala något annat språk än svenska gällde exempelvis inte endast under skollektioner utan även på rasterna (Lundemark 1980:193, Slunga 2000:44f., Elenius 2001:224). På en arbetsstuga blev de i grunden finsktalande barnens situation ännu mer utsatt än i andra sammanhang i och med att personalen där under dygnets alla timmar var strängt förbjuden att tala finska med barnen. Att bryta mot detta kunde leda till stränga reprimander för föreståndarinnorna och till husaga för barnen (Elenius 2001, Slunga 2000:73ff.).

Även när det gällde att bedöma vem som var lämplig att inneha tjänst som föreståndarinna blev språkfrågan aktuell. Mot denna bakgrund ska man se Reinhold Westers kommentarer inför tillsättningen av en ny föreståndarinna i Täreändö 1915. Den föreståndarinna som fram till dess hade haft tjänsten gifte sig, en omständighet som vid denna tid gjorde henne omöjlig som innehavare av tjänsten i fortsättningen. Två kandidater uttryckte i brev sina intressen för den vakanta tjänsten. Om en av dem förmedlade svensketsivrare Wester följande omdömen:

.../[F]ör övrigt anser jag det principiellt orätt, att finsktalande och finskfödda skola sättas som föreståndarinnor för helsvenska arbetsstugor – inte blir det stor vinning för svenskt språk och svensk kultur genom en sådan rekrytering. NN känner jag nu såsom en ganska ivrig fenomen – hon ville aldrig tala svenska, utom när hon var därtill tvungen (.../ (RW:150214).

Fortfarande 1917 aspirerade NN på en föreståndarinneplats. Wester fortsatte oförtröttligt med att argumentera mot att NN skulle komma ifråga:

Man måste ha stora fordringar på en föreståndarinna och äga personliga garantier för att de besjålas av den rätta andan, det rätta ”humöret”. Jag vill visst icke förneka, att NN saknar betingelser och tror visst, att hon har ärligt menade avsikter. Men – jag ser med *svenskens* ögon på denna fråga och betvivlar att hon framgår ur den från stugans synpunkt lämpliga miljön. Om hon emellertid nödvändigt skall ha en stuga, så vore det bäst att *icke* giva henne plats inom finnbygden (RW:171127).

Även andra kandidater uttryckte intresse för att bli föreståndarinna. I exemplet nedan rör det sig om en före detta arbetsstuguelev. Även om henne hade, återigen, Wester en del att erinra för Carlgren:

*.../ [A]rbeitsstugorna i den egentliga finnbygden böra erhålla svenskfödda föreståndarinnor och icke rekryteras av bygdens egna döttrar. Börjar man med ett dylikt experiment kan man riskera, att stugornas svenskvärande uppgift förryckes. Jag är nämligen övertygad om att därest en finsktalande föreståndarinna anställes så blir det alltför frestande för henne att ge vika för finskheten som trycker på utifrån och genom barnen; ty blott dessa *veta* att fröken kan finska så blir det hart när omöjligt att få dem att tala svenska *.../* (RW:210929).*

Efter att ha belyst den vikt som språkfrågan även fick när det gäller att bedöma vem som kunde vara lämplig för befattningen som föreståndarinna för en arbetsstuga, går vi nu över till att mer allmänt belysa föreståndarinnan och hennes position inom AR.

Föreståndarinnan och arbetsstugan

Föreståndarinnan var ytterst ansvarig för arbetsstugans löpande verksamhet. Hon skulle, enligt den första årsrapport som den centrala ledningen lät färdigställa 1903, se till att: ”gifva kunskap, teoretisk och praktisk, åt äfven de allra fattigaste af vårt folk, och väcka arbetsglädje och arbetslust hos dessa på grund af mångahanda omständigheter okunniga, ibland äfven vanvårdade barn” (NLA 1903:41). Av nästföljande årsrapport framkommer att barnens skolning syftade till att ”*.../ skapa en sund, kunnig samt *.../ svensk och svensksinnad allmoge*” (a.a. 1904:8). Dessa mål skulle*

omsättas genom praktiska färdigheter och skolkunskaper. Därutöver skulle god hygien och goda vanor förmedlas till barnen.

Inga formella behörighetskriterier för befattningen som föreståndarinna formulerades under de två första decennierna. Inte heller utvecklades någon lämplig utbildning för en blivande föreståndarinna. Vid denna tid ansågs kvinnan vara lämpad att ombesörja barnavård utan särskilda kunskaper för detta (Simmons-Christenson 1991:138). Först i en årsrapport från åren 1923–1924 förekommer en mer utförlig arbetsbeskrivning (NLA 1923–24:25f.), och ytterligare några år senare igångsattes tidsbegränsade kurser anpassade för den som skulle tillträda befattningen som föreståndarinna.

Vem kunde då anses vara lämplig för denna befattning? I korrespondensen mellan framför allt lokalkommitténs ordförande i Tärendö, Wester, och Carlgren får man en liten fingervisning om vilka förmågor som främst efterfrågades. Så här vidlyftigt formulerade Wester sig i ett av sina brev: ”[O]mtanken om arbetsstugans bästa får undantränga allt annat *.../*” (RW:150404). Av denna och annan korrespondens framgår att AR:s ledning lade stor vikt vid att föreståndarinnan skulle vara AR:s talesperson gentemot olika lokala aktörer, som föräldrar till arbetsstugubarn, kommunens företrädare och hantverkare engagerade i arbetsstugans praktiska undervisning och materiella skötsel. Dessutom skulle föreståndarinnan upprätthålla kontakter med *arbetsstugornas vänner*, det vill säga reella och potentiella donatorer till AR. Föreståndarinnan skulle, med ett nutida uttryck, vara socialt kompetent. Mot bakgrund av detta krav bör man läsa följande kommentarer från Wester om en 1915 nytillträdd föreståndarinna vid arbetsstugan i Tärendö:

Hon är inte så ”representativ” som YY, men alla kunna ju ej ha alla dygder och goda egenskaper. Barnens fulla tillgifvenhet och förtroende har hon vunnit från första stund *.../ [A]rbeitsstugan (har) i henne vunnit en god*

och lämplig föreståndarinna som med varmt intresse hängiver sig åt sitt kall (RW:150214).

På grund av förekomna klagomål om hur hygien sköttes på arbetsstugan i Tärendö, avsåg Carlgren dock att ersätta föreståndarinnan, och ville skaffa sig argument inför detta beslut. Wester levererade, till synes motvilligt, en del sådana:

Vad fröken NN:s kompetens angår, så ville jag helst slippa att yttra mig därom. Jag måste vitsorda hennes samvetsgrannhet i stort som i smått, hennes ordentlighet och först som sist, hennes goda sätt mot barnen. Hon verkar ”obetydlig” inför främlingen, som besöker stugan, och hon har något tafatt över sig, vilket gör att hon icke kan representera på något sätt; man måste ju ställa fordringarna högt och jag är den förste att beklaga frånvaron av de egenskaper man gärna önskar se tillfinnandes hos en föreståndarinna, men beträffande förmågan att kunna med sin själ uppgå uti sitt arbete, som t. ex. fröken YY så står fröken NN långt efter – jag menar: det framträder inte på samma husliga glada och friska sätt, låt vara att hon med allvar fyller sin uppgift (RW:150404).

Att en föreståndarinnas vardag ibland blev både hektisk och på olika sätt bekymmersam, och att hon dessutom kände sig utnyttjad, får man klart för sig via de kommentarer om den arbetssituation som framför allt Henrika Onnela beskrev i breven till Carlgren. I ett av dem från 1917 skriver hon:

Det kan ingen tro huru svårt det är för en föreståndarinna på en arbetsstuga, nog får man höra så mycket, fastän man försöker sitt bästa, barnen äro bättre än föräldrarna, jag har sändt bud till föräldrarna att sjelfva skaffa vantar och strumpor åt barnen, men endast två af barnen som nu fått vantar, endel af barnen som hugga och sågar ved nöter 3 a 4 par vantar om vinter, fastän vi stoppar och lappar många hvarf, och en del mister, fastän jag är så sträng med dem att di måste hålla reda på sina vantar, så har jag sagt åt dem att di måste nu börja och ha bara hö och inga strumpor och då hade dem tyckt att jag sjelf fick vara utan /.../ (HO:171030).

Onnela, som när brevet skrevs var i 60-årsåldern, kunde med ålderns rätt som nestor bland dåvarande föreståndarinnor ge uttryck för både stress, tillkortakommanden och ren

frustration. Den yngre generationen föreståndarinnor i Tärendö, som ju dessutom ofta avlöste varandra, var säkerligen lika bemängda med arbete och kände sig säkerligen minst lika utnyttjade av den centrala ledningen som Onnela. Däremot var den ömsesidiga tilliten mellan dem och AR:s ledning inte lika stark som i Onnelas fall. Att lika frimodigt som hon uttrycka sin sak skulle ha kunnat äventyra deras ställning.

Stora delar av arbetsstugorna finansierades genom donationer. För AR:s ledning gällde det därför att utåt visa att donerade medel utnyttjades på bästa sätt. Även i ett lokalt kommunalt perspektiv blev hanteringen av verksamheterna på arbetsstugorna viktiga, inte minst eftersom skolfrågor och frågor om omsorg och omvårdnad av fattiga barn idealt skulle ske i nära samklang med kommunernas egna verksamheter på dessa områden. Dessutom utsågs, som nämnts, lokalkommitténs ledamöter av kommunernas skolråd, och ordförandena i båda dessa organ var oftast identiska personer (Nilsson Ranta 2008:119). Sparsamhet proklamerades ideligen av AK:s ledning och blev sålunda inte bara ett delmål bland andra för arbetsstugorna utan tog närmast formen av ett självändamål. Frågan om hur kostnader skulle nedbringas ger dessutom intressanta inblickar i de praktiska problem som föreståndarna hade att brottas med.

I föreståndarinnornas korrespondens med ledningen påtalades ofta hur sparsamhetskravet efterlevdes. När exempelvis en ny arbetsstuga i Korpilombolo byggdes 1912, gällde det att nedbringa kostnaderna för virket. Om detta skrev Onnela till Carlgren: ”Vi har för att i någon mån nedbringa kostnaderna för timmerfällningen lyckats öfvertala några backstugusittare, som haft barn i arbetsstugan, att göra ett dagsverke hvar gratis” (HO:120417). I ett brev till Carlgren några år senare skrev Onnela uppgivet: ”Vi har försökt spara på ved och olja /.../. [N]u eldar vi endast matrum och kök, och mitt

rum samt en af sofrummen” (HO:141230). Ytterligare några år senare deklarerade hon, återigen till Carlgren, att ”Alla pengarna som inflytit till stugan har jag på öret redovisat. Och allt hvad jag köpt så har jag tyckt att vi nödvändigt behöft, men nu skall jag försöka att icke köpa någonting annat än det vi icke kan reda oss förutan /.../” (HO:171030).

I Sverige rådde ransonering under några av världskrigsåren på 1910-talet som följde av bristen på livsmedel som kriget förorsakat landet. Problemen när det gällde att spara på det mesta inkräktade även på mathållningen till barnen, vilket Onnela uttryckte på följande sätt:

Nog försöker vi med maten vara sparsamma vi ger aldrig blodbröd mera än en portion, fastän dem gerna skulle äta lika mycket till, det känns verkligen svårt att icke få ge mera, men då vi säger huru det är dyrt och svårt att få, är barnen ganska nöjda. /.../ Icke ger vi nånsin mellanmål åt barnen, men på morgnarna måste dem få en fjerdedels kaka, /.../ och får icke frukost förän 10 (a.a.).

Föreståndarinnornas iver att efterkomma sparsamhetskravet kunde dock ibland ta överhanden. Detta illustreras av följande kommentarer som Wester i Tärenö gjorde med anledning av en del klagomål som utifrån riktades mot arbetsstugan: ”Fröken NN var med alla sina förtjänster och all sin glänsande förmåga dock alltför sparsam, och arbetsstugan blir i längden lidande på en för långt driven sparsamhetsprincip” (RW:150504).

Föreståndarinnan på en arbetsstuga de första decennierna in på 1900-talet befann sig i en mycket utsatt position. Trots avsaknad av formell kompetens och utan tydlig befattningsbeskrivning skulle hon ansvara för att en grupp om 20–30 barn måste fysiskt och psykiskt bra efter att de tagits från sina fattiga hemmiljöer och placerats på internat. Där skulle föreståndarinnan se till att god hygien upprätthölls och goda vanor förmedlades till dessa barn. Uppgifterna skulle föreståndarinnan sköta under materiellt exceptionella

villkor med ransonering och sparbetning. Föreståndarinnans ställning var socialt utsatt. Hon befann sig i realiteten i en position mellan en patriarkalt sinnad överhet, med ett socialt och ett kulturellt stort avstånd till föreståndarinnans vardagsbestyr, och en socialt skiktad allmoge som inte alltid uppskattade de utifrån kommande idéer som hon skulle omsätta i närmiljön.

Avslutande diskussion

Såväl genus, etnicitet som hegemoni utgör begreppsliga utgångspunkter i denna artikel. Kvinnor fanns åren efter sekelskiftet 1900 visserligen representerade och gjorde högst märkbara insatser inom den filantropiska rörelse som understödde AR. Trots detta intogs de positioner som ledde till makt och inflytande inom AR uteslutande av män. Efterhand kom dessutom dessa positioner alltmer att omfattas av män knutna till Svenska kyrkan. Under de tre första decennierna av AR:s verksamhet företrädde Svenska kyrkan aktivt av dess stiftsnotarie Albert Carlgren. Han var i denna roll dominerande, eftersom han energiskt utnyttjade sin centrala position och sitt tolkningsföreträde på de flesta av AR:s områden, bortsett från dem som direkt berörde arbetsstugans vardagsrutiner, som han nog samt delegerade till underlydande. Det var till Carlgren som lokalkommitténs ordförande och föreståndarinnan vände sig som underordnade till en överordnad. Hans ställning understöddes med välvilja och underdånighet, och man förlitade sig på att hans omdöme var det rätta.

Inom AR utvecklades en kulturell hegemoni, manifesterad i form av en hierarki av positioner från den ledande personen Carlgren via Centralkommitténs ledamöter, lokalkommitté, föreståndarinna, allmogen, och till de barn med föräldrar som blev föremål för AR:s omsorger och kulturella omtanke. Härmed uppstod en dominansordning, inklusive en genusordning, där AR:s manliga företrädare

stod över dess kvinnliga och där en persons ord, Carlgrens, vägde tyngre än alla de andras. AR:s förväntningar på dess exekutiva nyckelperson, föreståndarinnan på arbetsstugan, innefattade sådant som att vara lojal gentemot AR, att underordna sig den beslutsordning som gällde inom AR, att till barnen förmedla de värden, inklusive de som förknippades med att uppmana till att tala svenska, som AR stod för, att iaktta sparsamhet med de medel man förfogade över samt att vara representativ gentemot myndigheter och reella respektive potentiella donatorer.

Om föreståndarinnan inte underkastade sig AR:s påbud kunde hon bli missgynnad, vilket exempelvis kunde få till följd att hon inte kom ifråga igen eller att hon entledigades. Om föreståndarinnan däremot agerade i den riktning som AR fordrade, kunde hon få favörer. Vissa föreståndarinnor, exempelvis Onnela i Korpilombolo, skattades högt och fick favörer eftersom de motsvarade samtliga ovannämnda förväntningar. Som en följd av detta genomförde hon med AR:s medel på egen hand en längre resa till donatorer i södra Sverige, en favör som måste betecknas som exceptionell inom AR. Att som andra föreståndarinnor få mentalt stöd i situationer då de blev utsatta för anmärkningar, lokala kampanjer och trakasserier kan också betecknas som en favör. Samtidigt kan ett sådant stöd betraktas som ett sätt att reproducera rådande hegemoni genom att krav och förväntningar blev delar av ett intrikat spel av dominans och underordning.

Nationellt präglade värden utgjorde den normativa grunden för de hegemoniska dominansförhållanden och de föreställningar om vad som borde forma AR:s hela verksamhet. Sådana värden framhölls vid 1900-talets början i Sverige och jämförbara länder som grunder för hur verksamheter skulle bedrivas inom en rad områden, exempelvis inom skola, vård och omsorg. Värdena gavs dock olika betoning beroende på vilka sociala kategorier

av befolkningen med avseende på till exempel kön, klass och etnicitet som de riktades till.

I exemplet som denna artikel behandlar, arbetsstugurörelsen, framträdde som måltavla den kulturspecifika, tornedalsfinska etniciteten med dess förment fattigdomsalstrande kultur med brist på nationell bäring, som den framställdes i ett centralmaktsperspektiv. I bjärt kontrast till denna stereotypisering framställdes de värden som en nationell och regional elit i sin kulturella omsorg såg som eftersträvansvärda att uppnå för denna etnicitet. Dessa värden lanserades med allt större eftertryck i tal och skrift och verkställdes inom ramen för AR. I de värden som överheten såg som egna betonades sådant som att sträva efter dominans, att vara beredd att fatta socialt, språkligt och etniskt genomgripande beslut och att på detta sätt manifesteras sin lojalitet gentemot nationalistiska värden. Genom denna kampanjs koppling till både stat och kyrka, blev den inte bara auktoritativ gentemot dem som företrädde andra värden. Avsikten var att den även skulle uppfattas som legitim. Av undersåten, som i just detta fall utgjordes av en fattig, ofta finsktalande, glesbygdsbefolkning, förväntade sig överheten att den utan knot skulle internalisera svenska språket och ”svensk kultur”.

Hållningen som tillskrevs Tornedalens befolkning i allmänhet och dess laestadianer i synnerhet, med finska som etnisk, kulturell markör, stereotypiserades i termer av självvald fattigdom, initiativlöshet och fysisk ömtålighet. Den fattigdomsstämpel, som den nationella och regionala eliten tillskrev denna befolkning, blev därmed till ett stigma som lades på denna befolkning av en socialt och kulturellt främmande, utifrån kommande överhet. Kulturellt och politiskt laddade konflikter synliggjordes. I fallet Tornedalen ledde detta å ena sidan inte till några etniskt grundade konflikter av mer långtgående, manifest karaktär. Å andra sidan assimilerades inte heller befolkningen språkligt och etniskt på sätt som

statsmakt och kulturellt åtminstone fram till 1950-talet fortfarande hade som mål. Snarare skedde en avtrappning av den statliga assimileringsspolitiken. Denna avtrappning inleddes redan i slutet av 1930-talet. Den blev dock fullt skönjbar först i takt med att språkfrågan under 1950- och 60-talen, genom nationalstaternas minoritetspolitik, uppmärksammades internationellt (se Elenius 2006:290ff.) och utvecklades i en helt annan riktning än den som stat och kulturellt med nationalistiska förtecken stödde från försvenskningskampanjerna i slutet av 1800-talet och årtionden framåt.

Ulf Drugge, Professor

Humanvetenskapliga institutionen, Högskolan i Kalmar

Noter

- 1 Tillkomsten av denna artikel är stödd med forskningsmedel från Vetenskapsrådet.

Referenser

Otryckta källor

Folkrorelsernas arkiv, Norrbottens minne: *Norrbottens läns arbetsstugor* (NLA). Arkiv 1018, volymerna 83 (Tärendö arbetsstuga, korrespondens 1914–1918), 85 (Korpilombolo arbetsstuga, korrespondens 1911–1923), 109 (Korpilombolo arbetsstuga, korrespondens 1924–) och 115 (Tärendö arbetsstuga, korrespondens 1919–).

Anmärkning: Refererad korrespondens anges genomgående med brevskrivarens initialer (exempelvis HO för Henrika Onnela) och datering (Exempelvis 241104 för år, månad och dag).

Tryckta källor

Offentligt tryck

Betänkande och förslag rörande folkskoleväsendet i de finsktalande delarna av Norrbottens län. Stockholm 1921.

NLA (Norrbottens arbetsstugors årsredogörelser), 1903, 1904, 1906–07 och 1923–24.

SFS (Svensk Författningssamling) 1902:67. Lag angående uppfostran åt vanartade och i sedligt afseende försummade barn.

Bearbetningar

Alalehto, Tage 2001: *Tärendö: Historien om en svensk tornedalsby*. Kågeröd: Barr.

Andreasson, Jesper 2007: *Idrottens kön. Genus, kropp och sexualitet i lagidrottens vardag*. Lund: Lund Dissertations in Sociology 73.

Crompton, Frank 1997: *Workhouse Children. Infant and Child Paupers Under the Worstestershire Poor Law 1780–1871*. Stround: Sutton Studies in Modern British History.

Denzin, Norman 1992: *Symbolic Interactionism and Cultural Studies. The Politics of Interpretation*. Oxford U.K. & Cambridge USA: Blackwell.

Drugge, Ulf 1997: Om dygdiga och ”odygdiga” karlar – några exempel hämtade ur den norrländska allmogen vid 1800-talets mitt. I: Drugge, Ulf och Johansson, Mats (red.): *Historisk sociologi*. Lund: Studentlitteratur.

Drugge, Ulf 2007: *Krisbiografier. Utfattiga och mindre fattiga förr*. Malmö: Bokbox.

Elenius, Lars 2001: *Både finsk och svensk. Modernisering, nationalism och språkförändring i Tornedalen 1850–1939*. Umeå: Umeå universitet, Kulturgräns Norr 34.

Elenius, Lars 2006: *Nationalstat och minoritetspolitik. Samer och finskspråkiga minoriteter i ett jämförande nordiskt perspektiv*. Lund: Studentlitteratur.

Eriksen, Knut Einar & Niemi, Einar 1988: *Den finske fare. Sikkerhetsproblemer og Minoritettpolitikk i nord 1860–1940*. Oslo: Universitetsforlaget.

Groth, Östen 1984: *Ur Norrbottens historia – Norrbotten 1*. Luleå: Skrivarförlaget/Norrbottens bildningsförbund.

Hall, Stuart 2000: The Spectacle of the 'Other'. I: Hall, Stuart (red.): *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.

Hirdman, Yvonne 2001: *Genus – om det stabila föränderliga former*. Malmö: Liber.

Kenttä, Mattias & Weinz, Erik 1968: *Lärarytbildningen och den finsktalande befolkningen i Norrbotten*. Stockholm: Skolöverstyrelsen.

Kindenberg, Ulla & Kerstin Davidsson 1977: *Arbetsstugor för barn – föregångare till våra dagars fritidshem*. *Socialmedicinsk tidskrift* 5/6.

Klockare, Sigurd 1982: *Norrbottens språkstriden 1888–1958*. I: Klockare, Sigurd (red.): *Finska språket i Sverige*. Stockholm: Finn-kirja.

Lundemark, Erik 1980: *Arbetsstugorna. Tornedalica* 30.

- Nilsson Ranta, Daniel 2008: *Nödhjälp på villovägar: implementationering av en filantropisk välfärdsidé. Norrbottens Arbetsstugor 1903–1954*. Umeå: Doctoral theses at the Department of Sociology, Umeå University.
- Nordenstreng, Rolf 1919: *Finnar och lappar*. I: Lundborg, Herman (red.): *Rasfrågor i modern belysning*. Stockholm: Norstedts.
- Ohrlander, Kajsa 1991: *Idéer och värderingar. Institutioner för barn med handikapp under 100 år*. I: Ohrlander, Kajsa (red.): *Barnhus. Om räddningsanstalter, barnhem, idiotanstalter, uppfostringsanstalter i Norden från 1700-talet till våra dagar*. Stockholm: Allmänna Barnhuset.
- Olsson, Ole 1999: *Från arbete till hobby: en studie av filantropisk pedagogik i de svenska arbetsstugorna*. Linköping: Linköping studies in art and science.
- Simmons-Christenson, Gerda 1991: *Barnkrubban – föregångare till daghemmet*. I: Ohrlander, Kajsa (red.): *Barnhus. Om räddningsanstalter, barnhem, idiotanstalter, uppfostringsanstalter i Norden från 1700-talet till våra dagar*. Stockholm: Allmänna Barnhuset.
- Slunga, Nils 1965: *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten*. *Tornedalia* 3.
- Slunga, Nils 2000: *Arbetsstugorna i norra Sverige: ett filantropiskt företag i skolans tjänst*. Uppsala: Föreningen för svensk undervisningshistoria.
- Sundkvist, Maria 1995: "Gud ser dig! Var redlig!" Det tidiga 1900-talets barndomsideal och brott mot det samma. I: Bergqvist, Kerstin, Petersson, Kenneth och Sundqvist, Maria (red.): *Korsvägar. En antologi om möten mellan unga och institutioner förr och nu*. Stockholm/Stehag: Symposion.
- Svensk Lärartidning* 1903.
- Sörlin, Sverker 1988: *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*. Stockholm: Carlsson Bokförlag.
- Tenerz, Hugo 1966: *Språkundervisningsproblemen i de finsktalande delarna av Norrbottens län*. Lund: Gleerups.
- Tuana, Nancy 1993: *The Less Noble Sex. Scientific, Religious, and Philosophical Conceptions of Woman's Nature*. Bloomington: Indiana University Press.
- Wiklund, Karl Bernhard 1895: *Några ord om skrifningen af lapska ortnamn*. Stockholm.
- Winsa, Birger 1997: *Från ett Vi och Dom – Torne älv som kulturgräns*. I: Winsa, Birger och Korhonen, Olavi (red.): *Språkliga och kulturella gränser i Nordskandinavien*. Umeå: Umeå universitet, Kulturgräns Norr, 7.

SUMMARY

Cultural Hegemony and Subordination – *arbetsstugor* in the Swedish County of Norrbotten at the Beginning of the 20th Century

This article focuses on a social political, Swedish philanthropic project devoted to providing *arbetsstugor* (boarding-out schools) for children. This project lasted from 1903 to 1954 and aimed at encouraging poor people in the northernmost county of Sweden to improve the practical skills and behaviour of their children by placing them in *arbetsstugor*.

Empirically, the article is based on topics such as working conditions, ethnicity topics, and local community matters as they are described in documents and in correspondence among people engaged in the *arbetstugor* movement. The time period 1903–1925 is studied. There are complete files of matrons' correspondence from 1914 to 1925.

The hierarchical cultural context of that time must be characterized as patriarchal relative to modern standards. The Swedish philanthropic elite considered

the rural population as poor, who lacked will-power, and who was in urgent need of moral rearmament, education, and stimulation. The established hegemonic cultural order was based on nationalistic grounds. The authorities expected an adaptation to the value system of the *arbetsstugor* project, such as speaking Swedish in order to maintain what was then understood among the philanthropic elite to be a superior cultural feature even though the region was predominantly Finnish-speaking. Matrons at the *arbetsstugor* played a key role as executors of philanthropic childcare ideas, and they fulfilled this role without any formal education. Those matrons who acted in accordance with norms proclaimed were favoured in a patriarchy represented by men who strived for dominance and for coming to fast, resolute decisions on matters that matrons were in charge of.